

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA SIRADIŞI BİR PARA BİRİMİ: *BAKIR DİRHEMLER*

AN UNUSUAL MONETARY UNIT IN THE MEDIEVAL MUSLIM WORLD: *COPPER DİRHAMS*

Ali MIYNAT*

Özet

Ortaçağ İslâm dünyasında geleneksel olarak sırasıyla altın, gümüş ve bakırdan üretilen dinar, dirhem ve fels para birimi olarak kullanılmıştır. Ancak bu geleneksel kullanımdan başka, farklı coğrafya ve zamanlarda bazı bakır sikkelerin üzerine 'bakır dirhem' yazılarak piyasaya sürüldüğü görülmektedir. 10. yüzyıl Orta Asya'sında, 12. yüzyılın ikinci ve 13. yüzyılın ilk yarısında Türk-İslâm Anadolu'su ve el-Cezire bölgesinde bunun örneklerine rastlanmaktadır. Bunların dışında, Memlûk kaynaklarında 15. yüzyıl Mısır topraklarında bakır sikkelerin dirhem değerinde tutulduğuna dair kayıtlar da mevcuttur. Bu süreçte, bazı hükümdarlar bir kısım bakır sikkelerini 'bakır dirhem', bir kısmını 'bakır fels' olarak dolaşıma koyarken, bazılarında ise bir para birimi belirtme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Çok yaygın olmayan bu kullanım bazı araştırmacı ve nümismatların kafasını karıştırmış ve onları, sınırlı da olsa bunun nedenini sorgulamaya itmiştir. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, farklı coğrafya ve yüzyıllarda görülen bu türden sikkeler bütün olarak ele alınmamış, bir analitik değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Bu makalede Ortaçağ İslâm tarihinde 'bakır dirhem' olarak tedavüle konan tespit edebildiğim tüm sikkeleri sunacak, bu sikkelerin metali, madenin yoğunluğu, ağırlığı ve modeli açısından diğerlerinden farklı olup olmadıklarına odaklanacağım. Ayrıca bu uygulamanın ne anlam ifade ettiğini, niçin buna meyledildiğini, farklı coğrafya ve yüzyıllarda görülen bu bakır sikkelerin arasında bir bağlantı olup olmadığını açıklamaya çalışacağım.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, İslâm Dünyası, Bakır Dirhem, Gümüş Dirhem, Gümüş Kıtlığı.

Abstract

In the medieval Islamic world, it was traditionally used as a dinar, dirhams and fels as a monetary unit produced from gold, silver and copper respectively. However, apart from this traditional use, in different geographies and times it is seen that some copper coins were put on the market by writing copper dirham on them. I found these kinds of examples in 10th-century Central Asia, in the Turkish-Muslim Anatolia and the al-Jâzîra region in the second half of the 12th century and the first half of the 13th century. Again in Mamluk sources, there are records that copper coins were kept in the value of dirhams in 15th-century Egyptian lands. In this period, some rulers put

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, alimiynat@hotmail.com ; alimiynat@sdu.edu.tr

some copper coins into circulation as 'copper dirham' and 'copper fels', while they did not feel a need to specify their currency for some. This non-widespread use has confused some researchers and numismatists and, albeit limited, has prompted them to question its cause. However, it should be noted that such coins of different geographies and centuries were not considered as a whole and were not subjected to an analytical assessment. In this article, I will present all the coins that I can determine as copper dirham in circulation in the medieval Islamic history and focus on whether these coins are different in terms of metal, density, weight and model from the others. I will also try to explain what this practice means, why it is inclined, whether there is a connection between these coins seen in different geographies and centuries.

Key Words: Middle Age, Muslim World, Copper Dirham, Silver Dirham, Silver Famine.

Şekil 1 Hısn Keyfa Artuklu Meliki Fahreddin Kara Arslan Tarafından Bastırılmış Tarihsiz Bakır Dirhem, <http://www.acsearch.info/image.html?id=567202> (12 Ağustos 2017)

Ön yüzünde genellikle Bizans İmparatorluğu sikke ikonografisinde görmeye alışık olduğumuz elinde *incil* tutan, başının etrafı hale ile çevrili Hz. İsa portresinin yer aldığı bu Artuklu sikkesinin arka yüzünde Fahreddin Kara Arslan'ın (539-570 / 1144-1174) iktidarda olduğu devirlerde basıldığına dair bir ifade yer almaktadır. Malazgirt Zaferi'nin (1071) ardından Anadolu'da gerçekleşen Türkleşme ve İslâmlaşma sürecinde bu toprakların yeni sahipleri Türklerin ilk bastırdığı sikkelerde çok çeşitli yabancı unsurlara rastlanmaktadır. Bu coğrafyadaki ilk Türk sikkeleri, gerek çağdaşları Bizans İmparatorluğu'ndan, gerekse çoktan tarih sahnesinden silinmiş, ancak kültürel, mimarî ve ekonomik mirasları bölgede halen varlığını koruyan Sasani, Roma ve Hellenistik dönemlerden birçok iz taşımaktadır. Yukarıda paylaştığımız tarihsiz ve basım yeri belli olmayan ancak Hısn Keyfa Artuklularının başkentleri Hasankeyf'te bastırılan ilk paralardan olduğunu bildiğimiz bu bakır sikke (*fels*) için bir diğer çarpıcı ve çetrefilli nokta hiç şüphesiz, muhataplarına *dirhem* olarak sunuluyor olmasıdır. Sikkenin arka

yüzünde Arapça olarak dört satır halinde aşağıdaki ifadeyi bulmak mümkündür:

ضرب هذا الدرهم في أيام فخرالدين قرا ارسلان / *Duribe hazâ ed-dirhem fî eyyâm Fahreddîn Karâ Arslân.*

*Bu dirhem Fahreddin Kara Arslan'ın [hâkimiyet] günlerinde darp edildi.*¹
(Şekil 1)

Aslında Ortaçağ İslâm dünyasında üçayaklı bir para sistemi bulunmaktadır. Altın parayı ifade eden *dinar*, hiç şüphesiz siyasî iktidarın prestijini temsil etmenin yanında, uluslararası ticarete en makbul para birimidir. Gümüşten imal edilen *dirhemler* saflık derecelerine göre tüccarların keselerinde ülke sınırlarını aşır, seyahat etme kabiliyetine sahiptiler. Buna karşın bakırdan üretilen *fels* (çoğul: *fülûs*) ise daha ziyade yerel pazarlarda ve vergi ödemelerinde kendine yer bulabilmekteydiler.²

Bu açıklamadan hareketle Fahreddin Kara Arslan'ın çağında, bir başka deyişle 12. yüzyıl ortalarında bakır sikkelerin *dirhem* değil *fels* olarak adlandırılıyor olması gerekmektedir. Devrin Artuklu tarihi hakkında kuşkusuz en önemli eserlerinden birini kaleme almış, kendi yaşadığı devre ait verdiği birçok bilgi ve olayın bizzat görgü tanığı olan İbnü'l-Ezrak'ın (510- yak. 577 / 1117- yak. 1181) kayıtları da bunu desteklemektedir. Yazar, hicrî 542 (miladî 1147) olaylarını aktarırken Mardin Artuklu meliki Hüsameddin Timurtaş'ın (516-547 / 1122-1152) *fülûsu's-safâr* / *فلوس الصفار* adı verilen bakır paralar bastırıldığını ve öncesinde kendisinin Maden'e³ bu iş için bakır almaya gönderildiğini kaydeder.⁴ Aynı eserin bir başka yerinde Hüsameddin'in selefi Necmeddin Alpi'nin (547-572 / 1152-1176) Zilkade 550 (Aralık-Ocak 1155) tarihinde '*el-fülûsu'n-Necmiyye* (*فلوس النجميه*) denen bakır sikkeleri Meyyâfârikîn'de (Silvan) tedavüle koyduğunu ve halkın bunlarla alışveriş

¹ Ayrıca bkz. William F. Spengler and Wayne G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and their Iconography, The Artuqids*, C. I, Clio's Cabinet, Wisconsin 1992, s. 3, no. 1; İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Yayınevi, İstanbul 1993, s. 76, no. 9; Stanley Lane-Poole, *Coins of the Urtuki Turkumans (Foes of the Crusades)*, Argonaut Inc Publishers, Chicago 1875, s. 18, no. 11.

² Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Artuk, "Sikke", *İA*, C. 10, Eskişehir 1997, s. 621-640; Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, C. 37, Ankara 2009, s. 179-184.

³ Burası bugün Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı, Diyarbakır-Bitlis karayolu üzerinde, Mescid-i Üvesy ve Bitlis arasında yer alan ve çok eski tarihlerden beri bakır madenleriyle meşhur Madenköy olmalıdır. (Ergün Kaptan, "Findings Related to the History of Mining in Turkey", *Bulletin of the Mineral Research and Exploration* 111, Ankara 1990, 78; Brigitte Pitarakis, "Mines Anatoliennes Exploitées par les Byzantins: Recherches Récentes", *Revue Numismatique*, 6. seri, C. 153, 1998, s. 176).

⁴ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, ed. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992, s. 82-83.

yaptıklarından söz etmektedir.⁵ Hicrî 529 (miladî 1134-35) yılında Meyyâfârikîn'den (Silvan) Mardin'e gidip, burada Artuklu meliki Timurtaş'ın bir süre hizmetinde bulunduğunu bildiğimiz İbnü'l-Ezrak'ın *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Tarihu'l-Fârikî)* adlı eşsiz eserinden⁶ verdiğimiz bu iki örnek, gerek Timurtaş, gerekse ondan sonra Mardin Artuklu tahtına oturan Necmeddin Alpi'nin *fels* adıyla bakır sikkeler bastırıldığını doğrulamaktadır.

Ancak Fahreddin Kara Arslan'ın çağdaşı ve soydaşı, aynı zamanda *el-fülûsu'n-Necmiyye* adıyla bakır paralar darp ettirdiğini bildiğimiz Necmeddin Alpi'nin selefi olan Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi (572-580 / 1176-1184) de üzerinde *dirhem* ibaresi olan bakır sikkeler bastırmıştır. Bu Artuklu sikkelerinin ön yüzünde, Bizans İmparatoru Heraklius (610-641) tarafından 613-631 yılları arasında başkenti Konstantinople'de (İstanbul) bastırılan altın *solidus*ların ön yüzündeki imparator ve oğlu Heraklius Constantine'i tasvir eden figürden esinlenilmiş bir resim yer almakta, arka yüzün son üç satırında ise şu ifadeye yer verilmektedir:

ملعون
من يعيره

الدرهم

هَذَا

*Hazâ dirhem mel'ûn men yu'ayyiruhu / Bu dirhem onu tahrif edenleri lanetlesin.*⁷ (Şekil 2)

Şekil 2 Solda: Kutbeddin II. İlgazi'nin *Bakır Dirhemi*, The Barber Institute Coin Collection TK032; P.D. Whitting Collection; Sağda: Bizans İmparatoru Heraclius'un *Altın Solidusu*, The Barber Institute Coin Collection B2803; P.D. Whitting Collection

Hicrî 578-580 (miladî 1181-1184) yılları arasında basılan bu sikkeler Hısn Keyfa'dan sonra Mardin'de basılan bazı bakır sikkelerin de *dirhem* olarak

⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 116.

⁶ Yazar hakkında bilgi için bkz. Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *DiA*, C. 21, Ankara 2000, s. 34-35.

⁷Bkz. The Barber Institute Coin Collection, TK032-TK040, TK381; P. D. Whitting Collection; Spengler and Sayles, *a.g.e.*, s. 93-96, no. 32; Lane-Poole, *Coins of the Urtuki Turkumans*, s. 26-27, no. 35-38.

isimlendirildiğini göstermektedir. Bu yazıda İslâm nümismatik geleneğinde örneğine rastlanmayan ‘*paranın ayarı ile oynayanların lanetleniyor*’ olması oldukça ilginç bir noktadır. Bu ibare, mevcut kaynaklarda konuyla ilgili bilgi olmasa da pazarlarda bu ‘*bakır dirhem*’lerin kabulü ile ilgili bir sıkıntının olduğu ve bunun üzerine Kutbeddin II. İlgazi’nin bu ibareyi sikkelerinin üzerine naksettirdiğini akla getirmektedir.

Bunlardan başka ilk dönem Türk Anadolu’sunda Mengüceklî bazı bakır sikkelerinin de dirhem olarak adlandırıldığı görülmektedir. Mengücekoğulları Beyliği’nin Erzincan kolunda altmış yıl gibi uzun bir süre hükümdarlık yapan Fahreddin Behremşah’ın (560-622 / 1165-1225) hicrî 570 / miladî 1174 tarihli Erzincan darplı sikkesi bunlardandır.⁸ Çağdaşı olan ve beyliğin Divriği kolunda meliklik yapan Seyfeddin Ebû’l-Muzaffer Şahinşah (570-593 / 1175-1197) ise hicrî 573 / miladî 1177 yılında bastırıldığı bakır sikkede benzer olarak *hazâ ed-dirhem / هذا الدرهم* ifadesini kullanmıştır.⁹ (Şekil 3)

Şekil 3 Sağda: Fahreddin Behramşah’ın *Bakır Dirhemi*, H. 570, Erzincan, 22 mm., 4,05 gr. (Özme, a.g.m., s. 97, res. 2); Solda: Şahinşah’ın *Bakır Dirhemi*, H. 573, Darp Yeri Silik, 25 mm., 7,80 gr. (Özme, a.g.m., s. 98, res. 5)

Tıpkı yukarıda zikredilen Artuklu ve Mengüceklî melikleri gibi Zengî sultanı Bedreddin Lulu (631-657 / 1234-1259) bazı bakır sikkelerini ‘*dirhem*’ olarak piyasaya sürmüştür. İngiliz nümismat Stanley Lane-Poole (1854-1931) British Museum sikke koleksiyonunda yer alan İslâmî sikkeleri incelediği katalogunda Bedreddin Lulu’ya ait ön yüzünde dairesel yazı kuşağı içinde *dirhem* olarak tanımlanan bir grup bakır sikkeye yer vermektedir.¹⁰ Yine çağdaşı olan Türk nümismat İsmail Galip Bey (1847-1895) bu sefer Müze-i Hümayûn

⁸Adil Özme, “Mengücek Beyliği Sikkeleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı13 / 1, Nisan 2004, s. 97, res. 2.

⁹ Özme, a.g.m., s. 98, res. 5.

¹⁰Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum*, C. 3, London 1877, s. 204-205, no. 583-586; ayrıca bkz. Estelle. J. Whelan, *The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, Melisende Publishings, London 2006, s. 237-38, Type III.

yani bugün ki İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî sikke koleksiyonunda yer alan ve yine aynı Zengî sultanı tarafından bastırılan, arka yüzünde dairesel yazı kuşağı içerisinde ضرب هذا الدرهم (*duribe hazâ ed-dirhem / bu dirhem basıldı*) ifadesi yer alan bir bakır sikkeyi kataloğuna koymuştur.¹¹ Bedreddin Lulu bahsedildiği üzere bir kısım bakır paralarını *hazâ ed-dirhem / هذا الدرهم* şeklinde alıcısına sunmasına karşın, bazılarında *hazâ fülûs / هذا فلوس* ifadesini kullanmış,¹² bir bölümünde ise değer birimini vermekten kaçınmıştır.¹³

Bu bakır sikkeler konu üzerinde çalışan nümismat ve araştırmacılar arasında tartışmalara yol açmış ve farklı şekillerde yorumlanmıştır. İlk Türk nümismatlarından 19.yüzyılda yaşamış İsmail Galip Bey, Artukoğulları bakır sikkeleri üzerinde görülen *dirhem* kelimesinin pek muhtemelen Arapça *nakd* (madeni para) manasında kullanılmış olabileceği tezini ortaya atar.¹⁴ Ancak yukarıda bahsettiğimiz üzere, devrin kaynaklarında bakır sikkeler için *fels* ifadesinin kullanılıyor olması, ayrıca bir kısım Zengî bakır sikkelerinin üzerinde *fels*, bir kısmının üzerinde ise *dirhem* terimlerine yer veriliyor olması İsmail Galip Bey'in bu iddiasını zayıf kılmaktadır. 20. yüzyılın önemli Türk nümismatları İbrahim Artuk (1915-1993) ve Cevriye Artuk (1918-) ise, Artuklularda 'resimli bakır sikkelerin' *dirhem* kıymetinde tutulduğunu iddia etmiştir.¹⁵ Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan *İslâm Ansiklopedisi*'nin "Dirhem" maddesini kaleme alan E. V. Zambaur ise ilgili ansiklopedi maddesinde bu çetrefilli durumu şu şekilde açıklamaktadır: "XII. ve XIII. asırlara ait olup, Artukoğulları, Zengiler ve Ön Asya'nın diğer Türk hanedanları tarafından bastırılan *bakır dirhemler* dikkate değer. Bunlar resimler ile süslü ve bilhassa Hıristiyan tacirlerle yapılan alışverişlerde kullanılmak maksadı ile darp edilen *büyük bakır sikkelerdir*."¹⁶

19. yüzyılın ikinci yarısında Türk ve İslâm sikkeleri üzerine değerli çalışmalar yapan İngiliz nümismat Stanley Lane-Poole üzerinde *dirhem* ifadesi olan bu bakır sikkeleri '*large copper*' (iri bakır) olarak tanımlamıştır. Buna karşın üzerinde *dirhem* ibaresi olmayan, darp yeri ve tarihi bulunmayanlar ise ona göre '*small copper*' (ufak bakır) olmalıdır.¹⁷ Şunu ifade etmeliyiz ki özellikle Artuklu meliklerinin bastırdığı bakır sikkeler oldukça ağır olmakla birlikte, üzerlerinde *dirhem* ibaresi olanların diğerlerinden daha

¹¹ İsmail Galip Bey, *Catalogue des Monnaies Turcomanes du Musée Impérial Ottoman*, Mihran Matbaası, İstanbul 1894, s. 113, no. 153, type IV; ayrıca bkz. Whelan, a.g.e., s. 250, Type N.

¹² Whelan, a.g.e., s. 238, type IV; aynı eser, s. 240-41, Type VI.

¹³ Whelan, a.g.e., 236-7, Type II; aynı eser, s. 239-40, Type V.

¹⁴ İsmail Galip, a.g.e., s. 83-84.

¹⁵ Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, s. 37.

¹⁶ E. V. Zambaur, "Dirhem", *İA*, C. 3, Eskişehir 1997, s. 594.

¹⁷ Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Orientan Coins in the British Museum, Mohammadan Dynasties*, C. 2, British Museum, London 1876, s. 184.

ağır olduğu söylenemez. Hatta kendi içlerinde dahi belli bir standardizasyonlarının olmadığı görülür. Örneğin İngiltere'nin Birmingham şehrinde bulunan Barber Museum sikke koleksiyonunda Kutbeddin II. İlgazi'nin yukarıda paylaştığımız sikke örneğinden on adet bulunmaktadır. 32-34 mm çaplarında olan bu bakır dirhemlerin ağırlıkları 12,1 g ile 17,2 g arasında değişmektedir.¹⁸ Mengüceklî bakır sikkelerinin ağırlıkları daha hafif olmakla birlikte benzer durumlarla orada da karşılaşmaktayız. Behramşah'ın bakır dirhemi 4,70 g iken Şahinşah'ınkiler 7,15 g ile 7,80 g arasında değişir.¹⁹ Mevcut numismatik bulguları ışığında bu bakır dirhemlerin diğer Mengüceklî sikkelerinden daha ağır olduğunu söyleyemeyiz. Yani bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi bakır dirhemleri ağırlıkları açısından diğerlerinden ayırıp, sınıflandırmamız mümkün değildir.

1979 yılında Ortaçağ Türk-İslâm Mezopotamya'sında kamuya mâl olmuş politik figürlerle ilgili bir doktora çalışması hazırlayan Estelle Whelan ise bu sikkelerin acaba Bizans İmparatorluğu'nda basılan *billon*lar (az miktarda gümüş içeren bakır-gümüş alaşımı sikkeler) gibi yapılarında bir miktar gümüş içerip içermediğini merak etmiş, bunun üzerine bazı Artuklu sikkelerini kimyasal analize tabi tutmuştur. Bu analizin sonucunda bu sikkelerde % 0.2'den daha az oranda gümüş tespit edilmiştir ki, bu oran bakır sikkelerde olağan görülür. Dolayısıyla bu sikkelere bilinçli olarak gümüş eklenmediği kabul edilir. Bir başka deyişle bu sikkeler *billon*lara benzemez ve gümüş değerleri de yoktur.²⁰

Burada ilk akla gelen sorulardan bir tanesi bu para politikası sadece Artuklu, Mengüceklî ve Zengî devirlerine ait bir uygulama mıdır? Yoksa farklı zamanlarda, farklı İslâm coğrafyalarında bakır *fels*lerin *dirhem* olarak adlandırıldığı olmuş mudur?

10. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine İtil Bulgarları hanına yaptığı seyahati esnasında o dönem Samanoğullarının (204-395 / 819-1005) elinde bulunan Buhara'ya da uğramış olan Arap seyyahı ve diplomatı Ahmed ibn Fadlan bu sorulara cevap niteliğinde değerli bilgiler vermektedir. Hicrî 309 (miladî 921) yılında Bağdat'tan ayrılan, Rey, Nişabur, Merv güzergâhını takip ederek Buhara'ya ulaşan İbn Fadlan, burada Samanoğullarının coğrafyacı veziri Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Ceyhanî tarafından ağırlanmış ve hükümdar Nasr bin Ahmed bin İsmail es-Sâmânî'nin (301-331-914-943)

¹⁸ Bkz. The Barber Institute Coin Collection, TK032-TK040, TK381; P. D. Whitting Collection. Artuklu bakır sikkelerinin komşularının bastırdıklarına göre oldukça hacimli olmaları, hâkimiyet sahalarında yer alan zengin bakır madenleriyle ilişkili olmalıdır.

¹⁹ Özme, a.g.m., s. 96-98.

²⁰ Whelan, a.g.e., s. 30.

huzuruna da çıkma fırsatı bulmuştur. Yazar konumuzla ilgili olarak bu şehirde gördüğü bazı paralarla ilgili aşağıdaki değerli bilgiyi paylaşmıştır:

“Bunlar arasında *el-ğitrîfiyye*²¹ denen ve sarı bakırdan, tunçtan ve bakırdan basılmış bir çeşit dirhem vardı. Bunlar tartılmadan alınır, satılır. 100 tanesi bir gümüş dirhemdir. Buhara halkının kadınların mihri meselesindeki şartlar ‘Falan oğlu falan, falan kızı ile şu kadar bin *ğitrîfi dirheme evlendi*’ şeklindedir. Gayr-i menkûl, menkûl ve köle alım satımında da aynı usulü kullanırlar. Birim olarak bundan başka dirhemini adını zikretmezler. Sadece sarıdan basılmış başka bir çeşit dirhemleri de vardır. Bunun kırk tanesi bir dânektir. Ayrıca, yine sarıdan mamûl olup es-*semerkandiyye* denen başka bir çeşit dirhemleri de vardır. Bunun altı tanesi bir dânektir.”²²

Yine İbn Fadlan bazı Harezmi dirhemlerinin kurşundan, karışık madenden veya sarı bakırdan yapıldığını ve *dirheme* ‘tâcize’ adını verdiklerini belirtir. Bunun ağırlığı ise 4,5 dânek olup, sarrafları tarafından tavla zarı (küçük dânekler), topaç ve *dirhem* olarak satılmaktadırlar.²³ Aslında gümüş içermeyen, ya da çok az gümüşe sahip bu kalitesiz *dirhemler* uluslararası ticarete sokulmaz ve sadece ülke sınırları içinde kullanılırdı. Bazen de bakır paraların üzerine bir kat gümüş katılarak piyasaya sürülürdü. Bu çeşit gümüşsüz *dirhem* satın alma gücü onun gerçek değerinden bir kaç hisse yüksek olup ticarete gerçek gümüş sikkenin yerini almıştı.²⁴

Karahanlılar (840-1212) döneminde bakır ya da değersiz madenlerden üretilen bu *ğitrîfi dirhemleri* Buhara sınırlarını aşmış, devletin birçok bölgesinde resmî değişim aracı olarak kullanılmaya başlanmıştı.²⁵ Hatta ilerleyen zamanlarda bazı Karahanlı hükümdarları bu sikkelerin piyasada halen dolaşımında olması ve bunların itibarını korumasından rahatsızlık duymuş, buna karşı bir önlem alma ihtiyacı hissetmişlerdi. Batı Karahanlıların kurucu hükümdarı İbrahim Tamgaç Han (433-460 / 1041-1068) Fergana’yı fethinden hemen sonra bu bölgenin şehirlerinde bakır ve kurşun alaşımından

²¹ Abbasi halifesi Harûn Reşid (170-193 / 786-809) zamanında Horasan valisi olan Gıtrif bin Attâh tarafından bastırılan dirhemlere verilen isimdir.

²² İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, önsöz ve trc. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s. 28.

²³ İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 30.

²⁴ H. Yakup Anat ve Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul 2003, s. 193-194.

²⁵ E. A. Davidovich ve A. H. Dani, “Coinage and the Monetary System”, *History of Civilizations of Central Asia, vol. IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*, ed. M. S. Asimov ve C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 401.

üretilen *dirhemlerin* sirkülasyonunu yasaklamış, bunların yerini ise yeni fatihin adını taşıyan gümüşten mamûl *dirhemler* almıştır.²⁶ Bu *dirhemler* hükümdarın adına nispeten *tamgaciyye dirhemleri* veya *müeyyide adliyye dirhemleri* olarak anılmaktadır. Bu durum aslında, yer altı ve yer üstü zenginliklerinin yanında, İpek Yolu gibi önemli bir uluslararası ticaret yolu güzergâhında bulunmanın avantajını kullanan Tamgaç Han'ın ekonomik alanda yaptığı sıçramanın da bir emaresidir.²⁷

Aynı coğrafyada, bahis konusu içerisinde gümüş barındırmayan, ancak pazarlarda *dirhem* gibi dolaşan sikkelerden başka, bazı hükümdarların bakır üzerine ince bir şekilde gümüş kaplatarak, gümüş değeri çok düşük olan paralar ürettikleri de görülür. Bunlar nümismatik literatüründe *gümüş-kaplı bakır dirhem* olarak isimlendirilmektedir. Harezmsah Devleti'nin (490-628 / 1097-1231) hükümdarı Alaaddin Muhammed bin Tekiş (596-617 / 1200-1220) Harezm başta olmak üzere, fethettiği Buhara, Semerkant, Özkent, Farab ve Tirmiz gibi şehirlerde adına sikkeler bastırmıştır. Alaaddin Muhammed'in bu bölgelerde kendinden önce kullanılan para sistemlerini feshetmediği, aksine büyük oranda onlara sadık kaldığı bilinmektedir. Bu bağlamda günümüze ulaşan nümismatik veriler onun *gümüş-kaplı bakır dirhemler* bastırıldığının açık delilleridir. Hicrî 610, 614, 615 tarihli Semerkant'ta onun tarafından bastırılan bu türden sikkeler British Museum'un sikke koleksiyonlarında yer almaktadır ve bunlar Stanley Lane-Poole tarafından sikke katalogunda yayınlanmıştır.²⁸ Yine aynı sultan tarafından Tirmiz'de hicrî 615 yılında bastırılmış bu türden bakır *dirhemlerden* Fitzwilliam Müzesi'nde (Oxford, İngiltere) muhafaza edilen bir tanesini aşağıda görebilirsiniz.²⁹ (Şekil 4)

²⁶ Davidovich ve Dani, a.g.e., s. 401.

²⁷ Ömer Soner Huncan, "Tamgaç Han", *DİA*, C. 39, Ankara 2010, s. 557.

²⁸ Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, Mohammadan Dynasties*, s. 182-183, no. 590-592.

²⁹ <http://data.fitzmuseum.cam.ac.uk/id/object/105500>

Şekil 4 Alaaddin Muhammed bin Tekiş Tarafından Tirmiz’de Bastırılan *Bakır Dirhem*, H. 615, 5,49 g., 32 mm.

Benzer biçimde Alaaddin Muhammed bin Tekiş’in selefi Celaledin Mengüberti’nin de (617–628/ 1220–1231) bu türden sikkeler bastırıldığı bilinmektedir. Hicrî 623 tarihli bir örnek Gürcü nümismatlar Irakli Paghava ve Vlastimil Navák’ın Çekya’nın başkenti Prag’ta bulunan Náprstek Ulusal Müzesi’ndeki Gürcü sikkelerini konu aldıkları çalışmada bulunmaktadır. Bu bakır sikkenin ön yüzünde ve dış çevresinde Arapça olarak “*bu dirhem 623 tarihinde basılmıştır*” هذا الدرهم بتاريخ ثلث و عشرين و ستمائة baresi yer almaktadır.³⁰ 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğolların eline geçtikten sonra Moğol hâkimiyeti öncesi dönemlerden kalan para basım faaliyetleri geleneğinin bir devamı olarak Semerkant’ta *gümüş-kaplı bakır dirhemler* ve yine Buhara’da *ufak gümüş-kaplı dirhemlerin* piyasada kullanılmaya devam ettiği görülür.³¹

Öte yandan, daha geç bir tarihte Memlûk kaynaklarında sıklıkla rastladığımız *dirhem min el-fulûs* ifadesini bazı modern araştırmacılar dirhemini ani bozulmasının sonucu olarak ortaya çıkmış bir terim şeklinde yorumlamışlardır. Ancak, Eyyûbî ve Memlûk sikkeleri üzerine önemli çalışmalar kaleme alan Paul Balog’un da yıllar önce vurguladığı gibi, bu türden paraların değerini kaybetmiş dirhemlerle bir alakası olmayıp, basit olarak *dirheme* denk bakır sikke sayısını ifade etmektedir.³² Bu durum 1403 yılında Memlûk dünyasında para sisteminde yaşanan büyük değişim ve dönüşümle alakalıdır. Bu tarihten sonra *bakır sikkeler* paranın hâkim formu haline gelmiştir. Hatta bir altın dinarın değeri bile, bir hesap birimi olan *bakır*

³⁰ Irakli Paghava ve Vlastimil Novák, “Georgian Coins in the Collection of the National Museum – Náprstek Museum in Prague”, *Annals of the Náprstek Museum*, 34/2, 2013, s. 50, no. 25; ayrıca bkz. Stephen Album, *A Checklist of Islamic Coins*, İkinci edisyon, Santa Rosa 1998, s. 88, no. 1751.

³¹ Davidovich ve Dani, a.g.e., s. 404.

³² Paul Balog, “History of the Dirhem in Egypt from the Fâtimid Conquest until the collapse of the Mamlûk Empire”, *Revue numismatique*, 6. Seri, C. 3, 1961, s. 135.

dirhemle ifade edilir olmuştur.³³ Konu üzerine değerli bir makale kaleme alan Boza Shohhan'ın da ifade ettiği üzere aslında buradaki *bakır dirhemler*, bir dirhem ağırlığındaki (yaklaşık 3 g) bir bakır sikkelyi ifade etmekteydi. Ancak zamanla bakır sikkelerin ağırlığının azalması ve değerlerinin bozulması nedeniyle, *bakır dirhem birimi* (*the copper dirham of account*) artık bir tek *felsi* karşılamayacaktır.³⁴

Bu noktada sorulması gereken ilk soru niçin söz konusu devletlerde bu türden sikkelerin bastırıldığı hususudur. Resmin geneline bakıldığında bakır dirhemlerin darp ettirildiği dönemlerde bölgelerinde ciddi değerli maden (altın ve gümüş), konumuz özelinde gümüş kıtlıklarının yaşandığı ve devlet liderlerinin *gümüş dirhem* darbında sıkıntıya düştükleri görülür. Özellikle 10. yüzyılın ortalarından 11. yüzyılın sonlarına değin İslâm dünyası Atlantik'ten Hindistan topraklarına ulaşan coğrafyada *büyük gümüş kıtlığı* ile yüz yüze kalmıştır.³⁵ Bu süreçte, İslâm devletleri gümüş sikkeler bastırma noktasında büyük buhranlar yaşarken, eskiden basılmış gümüş sikkelerin dahi piyasalarda sirkülasyona devam edemediği anlar olmuştur. Söz konusu devirde mevcut, geleneksel İslâm para sisteminin erozyona uğradığı aşikârdır. Artık düşük kalite *billonlar* pazarlarda kendine yer bulmaya başlarken, bakır, kurşun, demir ve hatta bazı bölgelerde camdan para üretimine rağbet edilir olmuştur. Asya'da bu gümüş kıtlığından en az zarar gören İslâm devleti ise, topraklarındaki zengin gümüş yataklarının avantajıyla Gazneliler (351-582 / 963-1186) olacaktır. Daha batıda yer alan Büveyhîler (320-447 / 932-1055) de İndus Deltası'ndaki topraklardan Müslüman tüccarlar vasıtasıyla gümüş ithal ederek gümüş dirhemler bastırmayı başarmışlardır. Hind Denizi yoluyla gemilerle gelen ve İran Körfezi'ne ulaşan gümüş ve çeşitli değerli metaller, buradan Mezopotamya içlerine ulaşmış, böylece Büveyhîlerden başka Mervânîler (372-478 / 983-1085), Hamdânîler (293-394 / 905-1004) gibi Ön Asya'da varlık gösteren devrin İslâm devletlerine gümüş sikke darp etme imkânını sağlamış olmalıdırlar.³⁶

Buna karşın Ermeni tarihçisi Taron'lu Stephanos bu devirde içlerinde büyük miktarda kurşun ve bakır bulunmasından dolayı Abbasi dirhemlerinin tüccarlar tarafından kabul görmediğini belirtir.³⁷ Hatta gümüş *dirhemlerin*

³³ Abdul Azim Islahî, "Economic and Financial Crises in Fifteenth-Century Egypt: Lessons From the History", *Islamic Economic Studies*, C. 21, no. 2, Kasım 2013, s. 82.

³⁴ Boaz Shoshan, "From silver to copper: Monetary changes in fifteenth-century Egypt", *Svdiya Islamica*, C. 56, 1982, s. 97-116.

³⁵ Bazı bölgelerde bu gümüş eksikliği 12. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam edecektir.

³⁶ Ian Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages, vol. 1, Asiatic Supremacy 425-1125*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2001, s. 300-301.

³⁷ Stephanos von Taron, *Des Stephanos von Taron armenische Geschichte*, ed. ve trc. H. Gelzer and A. Burckhards, B. G. Teubner, Leipzig 1907, s. 144.

ayarlarının bozulması sebebiyle artan fiyatların hicrî 383 / miladî 993-4 yılında Abbasi ordusunda isyana neden olduğu bilinmektedir.³⁸

Bu gümüş kıtlığı sadece İslâm dünyasını değil, devrin diğer önemli güçlerini de etkilemiştir. Devrin en önemli süper güçlerinden biri olan Bizans İmparatorluğu dahi bu sorunu en derin biçimde yaşamıştır.³⁹Ioannes I. Tzimiskes (969-976) gümüş paralar bastıramadığından *bakır fels*lerin pazarda alıcılar tarafından daha rahat ve hızlı kabulünü sağlamak için bunların üzerinde kapsamlı bir değişime gitme kararı almıştır. Bizans tarihçisi John Skylitzes'in (öl. 1101) belirttiği üzere artık bakır paralar üzerinde öncekilerden farklı olarak Hz. İsa'nın figürü konulacak, Latin harfleriyle İHSUS \ XRISTUS \ BASILEU \ BASILE (İsa Mesih, Kralların Kralı) yazılacaktır.⁴⁰Bu bakır paraların ağırlıkları ilk zamanlarda oldukça yüksek olup, 13 g ve 18 g olarak belirlenecek, 11. yüzyılda 7-8 g civarında sabitlenecektir.⁴¹Bu gelenek Ioannes I. Tzimiskes'in selefleri tarafından da sürdürülecektir ki, modern araştırmacılar ve nümismatlar tarafından 965-1118 yılları arasında basılan, üzerlerinde darp yeri, tarihi ve hükümdar ismi yer almayan bu sikkeler *Bizans anonim fels*leri olarak anılacaktır.

Dünyada gümüş kıtlığının yaşandığı bir süreçte Bizans imparatorları, bakır sikkeler üzerine dinî figürler ve yazılar ekleyerek, ağırlıklarını da oldukça yüksek tutarak bu paraların pazarlardaki değerini ve itibarını yükseltmeyi denemişlerdi. Bu bağlamda, Artuklu, Mengücekli ve Zengî bakır sikkeleri de çoğunun figürlü olması ve ağırlıklarının fazla olması yönüyle bu Bizans bakır paralarına benzemektedir ki, bundaki amaç Bizans'ta güdülen pek de farklı olmamalıdır. Dahası Fahreddin Kara Arslan, Kutbeddin II. İlgazi gibi Artuklu beyleri, Behramşah ve Şahinşah gibi Mengücekli melikleri, Zengî hükümdarı Bedreddin Lulu bazı bakır sikkelerin üzerine dirhem ibaresi

³⁸Claude Cahen, "Quelques Problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq buyide d'après un traité de mathématiques", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, C. 10, 1952, s. 340. 10. yüzyılın başında bir altın dinar 25 gümüş dirhem iken, bu yüzyılın son çeyreğinde bir gümüş dirhem ancak bir altın dinarın 1/150'si değerindedir. (Eliyahu Ashtor, *Histoire des Prix et des Salaires dans l'Orient Médiéval*, Touzot, Paris 1969).

³⁹Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300-1450)*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 511; Philip Grierson, *Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection (DOC)*, III / 1, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1973, s. 64-68; Cecile Morrison, "La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation", *Travaux et Mémoires*, C. 6, 1976, s. 8-29.

⁴⁰John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. trc. John Wortley, Cambridge 2010, s. 294-295.

⁴¹Hendy, a.g.e., s. 512.

koyarak bunların piyasalardaki değerini yükseltmek için yeni bir strateji izlemiş olabilirler.

Diğer taraftan 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu ve el-Cezire'de kurulan Türkmen devletlerinin idarî ve iktisadî yapılarını oturtmaya çalışırken, özellikle gümüş sikke basımı hususunda oldukça geç kaldıklarını bir kez daha hatırlatmamız yerinde olacaktır. Mevcut bulgular ışığında, yukarıda bahsi geçen Mengücekoğullarına ait bir gümüş dirheme rastlanmazken, Artuklu beyleri ilk gümüş paralarını ancak 12. yüzyılın ilk çeyreğinde üretmişlerdir. Sadece Türk beylikleri değil, bölgenin hamisi olan Türkiye Selçuklu Sultanlığı dahi gümüş madeninden para üretimine kuruluşlarından bir asır sonra başlayabilecektir. Tâbi bu durum gerek I. Haçlı Seferi ile başlayan bölgedeki kaotik ortamla, gerekse Bizans İmparatorluğu ile Türk devletleri, yine Türk devletlerinin kendi arasında yaşanacak uzun süreli çatışmalarla açıklanabilir. Bu güvensizlik ortamı Anadolu ve el-Cezire'de uluslararası ticaretin tesis edilememesi sonucunu doğurmuş olmalıdır ki, dönemin yazılı kaynakları ve sikke buluntuları da bunu doğrulamaktadır. Yeni kurulan bu devletlerin topraklarındaki ticaretin çok yaygın olmamasından dolayı değerli madenden üretilen sikkelere çok da ihtiyaç duymamaları, gümüş madenine sahip olmamaları, teknik altyapılarını hazırlamalarının zaman alması bu gecikmenin nedenleri olarak görülebilir. Ta ki söz konusu bölge Haçlı tehdidinden kurtulmaya ne zaman başlamış, Türkiye Selçukluları gerek Bizans, gerekse bölge üzerindeki en büyük rakibi Danimendlileri saf dışı bırakmış, işte o zaman Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan gümüş sikkeler üretmeye başlamıştır. Anadolu'da yeni gümüş madenlerinin keşfi ve mevcut olanlarının işletilmeye başlanması da bu gümüş dirhem basımını teşvik etmiş olmalıdır.

Ortaçağlarda yaşanan gümüş kıtlığı sadece yukarıda bahsettiğimiz 10. ve 11. yüzyıllarda Asya'dakinden ibaret değildir. 14. yüzyılda bu sefer Avrupa'da benzer bir problemin yaşandığı görülür. Avrupa günümüz Almanya, Avusturya, Çekya ve Slovakya'sının bulunduğu ve kıtanın gümüş ihtiyacını karşılayan coğrafyadaki gümüş rezervlerinin büyük oranda tükenmesi, 14. yüzyılda Avrupa'da görülen büyük veba salgını sebebiyle nüfusun büyük oranda azalması nedeniyle,⁴² birçok araştırmacının hemfikir olduğu üzere 14. yüzyılın ortalarından başlayarak bir asır kadar büyük bir gümüş kıtlığına maruz kalmıştır.⁴³ Bunun üzerine gümüş ihtiyacını özellikle Avrupa'daki madenlerden karşılayan Memlûk sultanları gümüş *dirhem*lerin

⁴² Larry Allen, *The Encyclopedia of Money*, Greenwood Publishing Group, Santa Barbara, California 1949, s. 188.

⁴³ Shoshan, a.g.e., s. 101.

yerini alacak bakır sikkeler bastıracaklardır. Dahası bastırılan bakır sikkelerin sayısının çok büyük miktarlara ulaşması, bu ihtiyacı karşılayacak ham bakır külçelerinin ihraç edilememesi, bu bakır paraların özündeki bakır oranlarının 14. yüzyılın ilk çeyreğinde %20-25'lere kadar düşmesine, demir ve kurşun miktarının olması gerekenin çok üzerine çıkmasına neden olacaktır.⁴⁴

Sonuç

Sonuç olarak söylenebilir ki *bakır dirhem*lerin üretildiği dönemler, coğrafyalarında ciddi gümüş kıtlıklarının yaşandığı zamanlara denk gelmektedir. Ancak farklı zaman ve mekânlarda ortaya çıkan bu türden sikkelerin aralarında doğrudan bir bağlantı olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin 12. yüzyıl el-Cezire ve Anadolu'sundaki *bakır dirhemler* hiç gümüş katkısına sahip değilken, Orta Asya'daki türdeşleri daha çeşitli özellikler göstermektedir. Bunların bazıları ya hiç gümüş içermez, ya da çok az gümüş barındırır. Bazıları ise bakır paraların üzerine gümüş kaplama yapılarak oluşturulur. 15. yüzyıl Mısır'ında gümüş kıtlığıyla baş edebilmek için farklı bir yöntem takip edildiği, Memlûk sultanlarının bakır sikkeleri paranın hâkim formu haline getirerek, değerli paraları onun üzerinden değerlendirme yoluna gittiği görülür. Aslında çalışmamıza konu ettiğimiz bu *bakır dirhemleri* özellikle gümüş bulunmadığı zamanlarda, piyasalardaki değerli para eksikliği sorununu gidermek için yapılan bir strateji olarak değerlendirmek mümkündür. Bu türden sikkelerin basıldığı devirlerde dolaşımdaki gümüş ve altın sikkelerin sayısının az olması ya da hiç olmaması bu tezi doğrulamaktadır.

⁴⁴Shoshan, a.g.e., s. 109.

Kaynakça

- Album, S., *A Checklist of Islamic Coins*, ikinci edisyon, Santa Rosa 1998.
- Allen, L., *The Encyclopedia of Money*, Greenwood Publishing Group, Santa Barbara, California 1949.
- Anat, H. Y. ve Almaz, A., *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul 2003.
- Artuk, İ. ve Artuk, C., *Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Yayınevi, İstanbul 1993.
- Artuk, İ., "Sikke", *İA*, C. 10, Eskişehir 1997, s. 621-640.
- Ashtor, E., *Histoire des Prix et des Salaires dans l'Orient Médiéval*. Touzot, Paris 1969.
- Balog, P., "History of the Dirhem in Egypt from the Fātimid Conquest until the collapse of the Mamlūk Empire", *Revue numismatique*, 6. Seri, C. 3, 1961, s. 109-146.
- Blanchard, I., *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages, vol. 1, Asiatic Supremacy 425-1125*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2001.
- Cahen, C., "Quelques Problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq buyide d'après un traité de mathématiques", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, C. 10, 1952, s. 326-363.
- Davidovich, E. A. ve Dani, A. H., "Coinage and the Monetary System", *History of Civilizations of Central Asia, vol. IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*, ed. M. S. Asimov ve C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 391-420.
- Hendy, M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300-1450)*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Huncan, Ö. S., "Tamgaç Han", *DİA*, C. 39, 2010, s. 556-557.
- İslahî, A. A., "Economic and Financial Crises in Fifteenth-Century Egypt: Lessons From the History", *Islamic Economic Studies*, C. 21, No. 2, Kasım 2013, s. 71-94.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, önsöz ve trc. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Ezrak, *Meÿyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, ed. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992.
- İsmail Galip Bey, *Catalogue des Monnaies Turcomanes du Musée Impérial Ottoman*, Mihran Matbaası, İstanbul 1894.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trc. John Wortley, Cambridge 2010.

- Grierson, P., *Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, C.III / 1, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1973.
- Kaptan, E., "Findings Related to the History of Mining in Turkey", *Bulletin of the Mineral Research and Exploration* 111, Ankara 1990, s. 75-84.
- Lane-Poole, S., *Coins of the Urtuki Turkumans (Foes of the Crusades)*, Argonaut Inc Publishers, Chicago 1875.
- Lane-Poole, S., *Catalogue of Orientan Coins in the British Museum, Mohammadan Dynasties*, C. II, British Museum, London 1876.
- Lane-Poole, S., *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum*, British Museum, C. III, London 1877.
- Morrison, C., "La devaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation", *Travaux et Mémoires*, C. 6, 1976, s. 3-48.
- Özme, A., "Mengücek Beyliği Sikkeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı 13 / 1, Nisan 2004, s. 95-105.
- Paghava, I., "The first Arabic coinage of Georgian Monarchs: Rediscovering the Specie of Davit IV the Builder (1089-1125), King of Kings and Sword of Messiah", *The 3rd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, ed. B. Callegher and A. D'Ottone, Trieste 2012, s. 220-261.
- Paghava, I. ve Novák, V., "Georgian Coins in the Collection of the National Museum – Náprstek Museum in Prague", *Annals of the Náprstek Museum*, C. 34/2, 2013, s. 41-82.
- Pitarakis, B., "Mines Anatoliennes Exploitées par les Byzantins: Recherches Récentes", *Revue Numismatique*, 6. seri, C. 153, 1998, s. 141-185.
- Savran, A., "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *DiA*, C. 21, Ankara 2000, s. 34-35.
- Shoashan, B., "From silver to copper: Monetary changes in fifteenth-century Egypt", *Studia Islamica*, No. 56, 1982, s. 97-116.
- Spengler, W. F. and Sayles, W. G., *Turkoman Figural Bronze Coins and their Iconography, The Artuqids*, I, Clio's Cabinet, Lodi, Wisconsin 1992.
- Stephanos von Taron, *Des Stephanos von Taron armenische Geschichte*, edit. ve trc. H. Gelzer and A. Burckhards, B.G. Teubner, Leipzig 1907.
- Tekin, O., "Sikke", *DiA*, C. 37, Ankara 2009, s. 179-184.
- Whelan, E. J., *The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, Melisende Publishings, London 2006.
- Zambaur, E. V., "Dirhem", *İA*, C. 3, Eskişehir 1997, s. 594-595.